

بسمه تعالی

تک نگاری درباره فروغی بسطامی

نگارش: فاطمه پالیز پیشه

استاد راهنما: دکتر احمد تمیم داری

پایان نامه کارشناسی ارشد

در رشته زبان ادبیات فارسی

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده زبان های فارسی و خارجی

تک نگاری درباره فروغی بسطامی

نگارش: فاطمه پالیز پیشه

استاد راهنما: دکتر احمد تمیم داری

استاد مشاور: دکتر محمود بشیری

پایان نامه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۹/۱۱

چکیده :

هدف از رساله حاضر آن است تا تحقیقی جامع و کلی از زندگی خصوصی و شعری شاعر قرن سیزده ، فروغی بسطامی ، به عمل آید و به ابهاماتی در این زمینه پاسخ داده شود .

در این تحقیق آشکار شد که فروغی بسطامی از شاعران عارف زمان خود نیست و هیچ گاه ادعای خدایی نکرده است .

در فصل اول مجموعه ای از یافته ها از پیشینه تحقیق تدوین شده است در فصل سوم سبک بازگشت و برخی از انجمن های ادبی معرفی شده اند و جایگاه فروغی در این سبک بازگو شده است .

در فصل آخر آثار فروغی از لحاظ ویژگی های فکری و زبانی و ادبی و همچنین فن بدیع ، بیان ، عروض و قافیه و ... بررسی شده اند.

کلید واژه ها : فروغی بسطامی ، عرفان ، غزل ، مکتب بازگشت ، تک نگاری ، حافظ و سعدی ، بدیع

فهرست مطالب

۱	چکیده
	فصل اول :
۳	۱-۱ مقدمه
۵	۱-۲ بیان مسئله
۶	۱-۳ پیشینه ی تحقیق
	فصل دوم :
۱۰	۲-۱ زندگی نامه ی فروغی بسطامی
	فصل سوم :
۱۶	۳-۱ بازگشت ادبی
۲۰	۳-۲ جایگاه فروغی در نهضت بازگشت ادبی
۲۰	۳-۳ انجمن های ادبی
۲۳	۳-۴ ناصرالدین شاه و مدح فروغی
۲۷	۳-۵ مدح حضرت علی (ع)
	فصل چهارم :
۳۱	۴-۱ سبک شعری فروغی
۳۴	۴-۲ نظر دیگران درباره ی فروغی
۳۸	۴-۳ الهامات فروغی از دیگر شاعران
۴۸	۴-۴ تضمین ها

- ۶۱ ۴-۵ رباعیات
- ۶۴ ۴-۶ ابیاتی که نشان دهنده ی عشق فروغی در دوران پیری است
- ۶۵ ۴-۷ سه غزل بسیار معروف وی
- ۶۸ ۴-۸ حکایت فروغی بسطامی و یغما
- ۷۰ ۴-۹ جایگاه رنگ در دیوان فروغی بسطامی
- ۴۱ ۴-۱۰ اعتقادات سنتی
- ۷۱ ۴-۱۱ اعتقاد به جبر
- ۷۲ ۴-۱۲ آیات و احادیث

فصل پنجم

- ۷۵ ویژگی های زبانی
- ۷۵ ۵-۱ (الف) مفردات
- ۷۷ ۵-۲ مفردات عرفانی
- ۸۱ ۵-۳ اقتباس
- ۸۱ ۵-۴ واژه های عامیانه
- ۸۲ ۵-۵ (ب) ترکیبات
- ۸۳ ۵-۵-۱ ترکیبات خاص فروغی
- ۸۴ ۵-۵-۲ ترکیبات تشبیهی
- ۸۵ ۵-۵-۳ ترکیبات استعاری
- ۸۵ ۵-۵-۴ ترکیبات وصفی

۸۶	۵-۲ ویژگی های فکری
۸۶	۵-۲-۱ عرفان و فروغی
۹۰	۵-۲-۲ اصطلاحات عرفانی شعر فروغی
۹۴	۵-۲-۳ مضامین
۹۵	۵-۲-۳-۱ عاشقانه
۹۵	۵-۲-۳-۲ عارفانه
۹۵	۵-۲-۳-۳ رزمی
۹۶	۵-۲-۳-۴ به سخره گرفتن واعظ و زاهد
۹۷	۵-۳ ویژگی های ادبی
۹۸	۵-۳-۱ الف (برخی بدایع لفظی
۹۸	۵-۳-۱-۱ سجع
۹۸	۱- سجع متوازی
۹۹	۲- سجع مطرف
۹۹	۳- سجع متوازن
۱۰۰	۵-۳-۱-۲ ترصیع
۱۰۰	۵-۳-۱-۳ موازنه
۱۰۱	۵-۳-۱-۴ تضمین المزدوج و ازدواج
۱۰۲	۵-۳-۱-۵ انواع جناس

۱۰۲	۱- جناس تام
۱۰۲	۲- جناس مرکب
۱۰۳	۳- جناس ناقص
۱۰۴	۴- جناس مضارع
۱۰۴	۵- جناس زاید
۱۰۵	۶- جناس اشتقاق
۱۰۶	۷- جناس قلب
۱۰۷	۶-۱-۳-۵ تکرار (هم حروفی)
۱۰۷	۷-۱-۳-۵ هم صدایی
۱۰۸	۸-۱-۳-۵ تصدير (رد الصدر الى العجز)
۱۰۸	۹-۱-۳-۵ تکرار
۱۱۰	۲-۳-۵ ب) برخی بدایع معنوی
۱۱۱	۱-۲-۳-۵ تشبیه
۱۱۱	۱- تشبیه بلیغ
۱۱۱	۲- تشبیه مرکب
۱۱۲	۳- تشبیه تفضیل
۱۱۲	۴- تشبیه مضمّر
۱۱۳	۲-۲-۳-۵ تجاهل العارف

۱۱۳	۳-۲-۵-ارسال مثل
۱۱۳	۴-۲-۳-۵-اغراق
۱۱۴	۵-۲-۳-۵-تناسب
۱۱۴	۶-۲-۳-۵-تضاد
۱۱۵	۷-۲-۳-۵-پارادوکس
۱۱۶	۸-۲-۳-۵-تلمیح
۱۱۷	۹-۲-۳-۵-ایهام
۱۱۸	۱-۹-۲-۳-۵-ایهام تناسب
۱۱۹	۱۰-۲-۳-۵-لف و نشر
۱۱۹	۱۱-۲-۳-۵-حسن تعلیل
۱۲۰	۱۲-۲-۳-۵-سوال و جواب
۱۲۰	۱۳-۲-۳-۵-ضرب المثل
۱۲۲	۱۴-۲-۳-۵-تشخیص
۱۲۳	۱۵-۲-۳-۵-کنایه
۱۲۴	۳-۳-۵-پ (اوزان شعری فروغی)
۱۲۶	۴-۵-برخی از سخنان نقض و نصیحت وار فروغی
۱۲۸	نتیجه گیری
۱۳۰	منابع

فصل اول

مقدمه

۱-۱ مقدمه :

(به نام و یاد و سپاس فراوان از خداوند بزرگ و منان بخشنده و هستی بخش جهان و پیامبر عظیم الشانش و اهل بیت پاک و بزرگوارش به ویژه حجت حاضر ، بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف . در این رساله برآنیم تا تمامی جوانب زندگی و شعر شاعر نامی ، فروغی بسطامی را به شیوه تک نگاری ، مورد تجزیه و تحلیل قرار بدهیم . در قسمت پایانی دیباچه درباره آن مرقوم خواهد شد.

تک نگاری

با مطالعه عنوان رساله " تکن نگاری از احوال و اشعار فروغی بسطامی " ، اولین سؤالی که به ذهن خطور می کند این است که " تک نگاری چیست؟

اصطلاح Monograph از دو واژه Mono به معنی تک ، یک و Graph به معنی نمودار ، منحنی و نمایش هندسی ، ترکیب یافته و در فارسی به " مونوگرافی ، تک نگاری ، تک نگاشت و رساله " ترجمه شده است . از این اصطلاح مشتقاتی به صورت ، اسم : Monographer و Monographist و صفت : Monographic و قید : Monographically ساخته می شود . در فرهنگ های لغت و دایرة المعارف های ادبی ، تعاریف ذیل از این اصطلاح آمده است :

- تک نگاری ، مقاله ی تحقیقی درباره ی موضوعی ویژه (Particular subject) است ؛ مانند : او یک تک نگاری درباره ی جنگ های صد ساله نوشته است .
- رساله ی عالمانه مفصل و کاملاً مستندی ست که حوزه ی کوچکی از یک رشته ی علمی را در برگیرد.
- کتاب یا مقاله ای درباره ی جنبه ای از یک موضوع و غیره ، نوشته ای ادیبانه درباره ی برخی از جنبه های جزئی یک موضوع.
- گزارش از امری واحد مثلاً یک گزارش زندگی نامه ای از فردی که به مسیحیت و بازسازی (احیا) آن گرایش دارد.
- مجموعه ای از تصاویر (مانند تجدید چاپ نقاشی ها) که نشان دهنده ی آثار یک هنرمند است و معمولاً با بیوگرافی یا نوشته ای انتقادی همراه است.
- رساله درباره ی یک گونه یا یک دسته ی واحد از گیاهان یا حیوانات.
- رساله ای ویژه درباره ی موضوعی خاص در تاریخ طبیعی.
- تک نگاری دروازه ی ورودی رشته ی مردم شناسی و انسان شناسی است ، در این رشته ، پژوهشگر حاصل تجربیات و یافته های خویش را درباره ی آداب و رسوم ، محیط جغرافیایی ، روابط فرهنگی اجتماعی و اقتصادی یک قوم یا قبیله را با حضور و زندگی در میان آن ها ، به صورت تک نگاری می نویسد ، مانند تک نگاری های " ژان ژیر دیگار " و " ریچارد تایلر " از عشایر ایران و یا کتاب های " اورازان " " تات نشین های بلوک زهرا " و " خارک ، در یتیم خلیج فارس " از جلال آل احمد ؛ "

ایلخچی " و " اهل هوا " از غلامحسین ساعدی . در تعریف این اصطلاح به عربی نیز نوشته اند : "

البحث ذوالموضوع الواحد : دراسه فیها شی من التعمق حول موضوع الواحد ذی قیمه علمیه "

۱-۲ بیان مسئله :

از این تعاریف در می یابیم که تک نگاری نوشته ای است به صورت مقاله ، رساله یا کتابی کوچک درباره ی موضوع یا جنبه هایی از یک موضوع خاص که می تواند شامل زندگی نامه (بیوگرافی) ، تحلیل و نقد جنبه های گوناگون یک اثر و یا تحقیق علمی بر مبنای تجربه ، آزمایش و مشاهدات عینی باشد. در این شیوه ، ارائه نظرات و یافته های پژوهشگر دارای اهمیت فراوانی است. در حوزه ادبیات ، همواره مقاله و رساله هایی درباره ی موضوعات مختلف ادبی و شرح احوال نویسندگان و شاعران نوشته شده است که می توان آن ها را " تک نگاری " نامید.

اما آنچه که باید در تک نگاری از آثار ادبی مورد توجه قرار گیرد " خود اثر " است ، پیش از هر چیز ، باید متن ادبی را به دقت و ظرافت مطالعه نمود و سپس موضوعاتی را برای شرح و تحلیل گزینش کرد که عامل تشخیص و امتیاز آن اثر شده و از بسامد بالایی برخوردار است چه در حوزه ی محتوا و چه در حوزه ی ساخت و صورت گاهی نیز برای پاسخ به پرسش یا فرضیه ای ، موضوع انتخاب می شود . شاید بعضی تصور کنند که می توان قبل از مطالعه ی اثر ادبی ، چارچوبی از قواعد و الگوهای سبک شناسی ، زبان شناسی ، معانی و بیان و ... را تعیین کرد و در این قوالب ، به بررسی پرداخت اما این شیوه تحمیل قواعد و الگوهای بیرونی به متن است و در تک نگاری که هدف توجه به خود اثر و کشف ظرایف و برجستگی های آن است ، صحیح نیست. از این رو ، ما نیز برای نوشتن تک نگاری از اشعار فروغی بسطامی ، ابتدا به مطالعه ی دقیق دیوان وی پرداخته و سپس نکات برجسته و پربسامد آن را استخراج نموده ایم.

۳-۱ پیشینه ی تحقیق :

فروغی بسطامی از جمله شاعرانی است که در عصر خود به شهرتی نسبی رسیده است و توجه صاحبان ادب آن روزگار را به خود جلب کرده است. خصوصاً اینکه به وسیله مدح شاه و رفت و آمد در دستگاه سه شاه قاجار جایگاه خود را به عنوان یک شاعر درباری و رسمی حفظ نموده است. به صورتی که یکی از شاهزادگان قاجار، به نام میرزا اسداله قاجار، که از نویسندگان ادب دوست آن زمان بوده است، برای حفظ اشعار فروغی، تعدادی از ابیات وی را در پایان دیوان قآنی شیرازی ضمیمه می کند. در مقدمه ی چاپ سنگی دیوان می گوید:

" به حکم وصیت، مسودات اشعار او را که سراسر مدایح شهریاری است چون لآلی شاهوار گنجور گشت تا از تفرق دور ماند و من بنده نیز در زمانی که یسار از یمین و نزار از سمین باز شناختم و به مجالست و مؤانست ارباب کمال و اصحاب حال پرداختم، با منش زیاده الفتی و زاید الوصف مراودتی بود، چه شبها که ملاقاتش تعویذ فتوح بود و چه روزها که ملاقاتش نیبذ روح، چون عروسان فکرش هنوز در پس پرده مستور بود و بر عرصه فناوزوال قدم می سود، مسودات سقیمش را چاره گری و درهای یتیمش را پدیری کردم ...

دریغ آمدم کان همه سحر ناب
شود سوخته زاتش و شسته ز آب

هم در سال وفات او به جمع و طبع دیوان حکیم ابوالفضایل قآنی استاد سخن مشغول بودم، اشعار او را نیز که زیاده بر بیست هزار بیت بود با امعان نظر از پای تا سر نگرستم و پنج هزار بیت آن را نسبت به دیگر اشعار منتخب و به خاتمت دیوان پیوستم چون دو گوهر در یک درج و دو اختر در یک برج جای دادم. ملتمس آنکه ارباب دانش و بینش اگر بر خطا و خللی با سهو و زللی واقف آیند، به کز لک اصلاحش بیاریند!"^۱

^۱ مقدمه ی چاپ سنگی دیوان قآنی و فروغی، شاهزاده اسداله قاجار

گویا از نسخه های خطی یا چاپ سنگی دیوان فروغی در حدود ۱۰ نسخه باقی مانده است . پس از شاهزاده میرزا اسداله ، رضا قلی خان هدایت در مجمع الفصحا ، جلد ۲ ، صفحه ی ۳۹۴ در یک صفحه شرح حالی از فروغی را بیان کرده است . پس از او محمد علی مدرس تبریزی در کتاب ریحانة الادب در ج ۳ صفحه ی ۲۱۳ صفحه ای به بررسی زندگی این شاعر پرداخته است. کتاب ها و مقالات معدودی نیز در زمینه ی فروغی بسطامی به نظر بنده رسید که افرادی در آن نظریه پردازی کرده بودند و تعداد بیشتر آن ها نیز حاوی مطالبی تکراری و فاقد اطلاعات قوی بود. بیشتر صاحب نظران به تبعیت از نخستین یادداشت، مطالبی را تکرار کرده اند.

در میان کتب و مقالات به دست آمده تعدادی مقاله که به بررسی و نقد شعر فروغی پرداخته بودند، قابل توجه است. مثلا مقاله ای با عنوان فروغی بسطامی ،شاعر غزل سرا از عبدالعلی دستغیب که در روزنامه کیهان شماره ی ۲۳۹/ ص ۲۵ تا ۳۱ سال ۸۵ به چاپ رسیده است و مقاله ای با عنوان :نگاهی به دیباچه ی نخستین چاپ انتقادی دیوان فروغی از حمید رضا قلیچ خانی ،چاپ شده در روزنامه ی ابرارد دی ماه سال ۷۵. صفحه ۸ و همچنین مقاله ی غزل سرای نامی فروغی بسطامی نوشته ی میرزا ملا محمد ،در مجله ی آشنا شماره ۲۵ سال ۷۶ در صفحه ی ۱۳۶.

پایان نامه ها

در سال های اخیر ،پایان نامه هایی که درباره ی فروغی و تحلیل اشعار وی نوشته شده باشند از تعداد انگشتان دست نیز کمترند. با جست و جو در سایت مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران تنها ۳ رکورد در میان پایان نامه هادر این زمینه بازاریابی شد.

۱-بدیع در دیوان فروغی بسطامی ،فاطمه احمدی ،دانشکده ی زبان و ادبیات علامه طباطبایی،استاد راهنما دکتر سیروس شمیسا ۱۳۸۱.

۲- فرهنگ تشبیهات غزلیات فروغی بسطامی، غلام جاگرانی، دانشگاه پیام نور واحد شیراز
استاد راهنما: مهدی خیر اندیش ۱۳۸۷.

۳- فرهنگ لغات و اعلام و کنایات دیوان فروغی بسطامی، فاطمه جهانشاهی.
استاد راهنما: مظاهر مصفا، دانشگاه آزاد واحد رود هن، ۱۳۸۱.

آخرین پژوهشگر دیوان فروغی، جدا از پایان نامه های مربوط، حمیدرضا قلیچ خانی است که با بررسی بیش از ده نسخه به حجم بالاتری از اشعار فروغی رسیده است، یعنی تعداد ۳۲۱ غزل به ۵۱۷ غزل و ۱۷ رباعی افزایش یافته است. ما نیز همین کتاب را مبنای کار قرار دادیم و در فصل نخست، جناب آقای حمیدرضا قلیچ خانی در مقاله ای با عنوان ((نگاهی به دیباچه نخستین چاپ انتقادی دیوان فروغی (روزنامه ابرار، ۷۵) درباره تعداد ابیات و اشعار او چنین می گوید: "دیوان فروغی که در واقع گزیده ای از اشعار اوست، برای اولین بار در پایان دیوان قآنی شیرازی با مقدمه ی اسداله قاجار، به خط محمدرضا کلهر در سال وفات فروغی (۱۲۷۴ ه.ق) به چاپ رسیده و پس از آن، چاپهای دیگر همگی این دیوان ها، در اصل همان نسخه ی استاد کلهر هستند. زیرا که ۳۲۱ غزل بیشتر نداشته و بدون تصحیح و مقابله ای انتقادی به چاپ رسیده اند. در بررسی نسخه های خطی آشکار شد که برخی نسخه ها تاریخ کتابتی پیش از فوت او دارند. از این میان بیش از ۱۰ نسخه خطی و چند نسخه چاپ سنگی، خوشبختانه تعداد زیادی از اشعار وی که تا کنون پنهان بود، یافت شد که بیشترشان اشعار درجه یک فروغی اند که حجم دیوان وی را بیش از دو برابر می کند، یعنی در حدود ۵۱۶ غزل و ۱۶ تضمین و ۱۷ رباعی و تعدادی از اشعار پراکنده "

فصل دوم

زندگی نامه فروغی بسطامی

۱-۲ زندگی نامه فروغی بسطامی

میرزا عباس فرزند آقا موسی بسطامی از شاعران قرن سیزده هـ. ش، در دوره قاجاریه، به سال ۱۲۱۳ هـ. ق برابر با ۱۷۸۹ م در عتباب عالیات دیده به جهان گشود. پدرش از خزانه داران فتحعلی شاه قاجار بود که در اواخر زندگی اش از دربار او دوری گزید و در عتباب معتکف شد. میرزا عباس شانزده ساله بود که پدرش را از دست داد و فقر و بی سرپرستی به سراغش آمد. ناچار به همراه پسرعموی خود دوستعلی خان معیر الممالک و مادرش به وطن آمد.

در ابتدای ورود به ساری رفت و در آنجا اقامت گزید. البته برخی محققین بر این نظرند که وی با مادرش به ولایت اجدادی خود یعنی شهر بسطام رفته است این احتمال می رود که وی پس از مدتی برای دیدن شهر بسطام به آن جا رفته باشد. در هر حال بسطام شهری پرآوازه است و شاعران و عارفان و عالمان بزرگی در خود پرورش داده است.

فروغی بسطامی از علم و سواد بهره ای نداشت و به دشواری مطلبی را می خواند یا می نوشت گویا در طول زندگی اش شغل و حرفه ی خاصی نداشته و در فنی تبحر ندارد به همین علت در اثر تمرین و ممارست فراوان در جوانی ، خواندن و نوشتن را می آموزد .

گویا پیویسته به این شعر سنایی تمسک می جسته :

اگر بودی کمال اندر نویسایی و خوانایی
چرا آن قبله ی کل نانویسا بود و ناخوانا

از آن پس بیشتر وقت خو را صرف مطالعه می کرد داشتن طبعی روان و نازک ، سبب گرایش وی به شاعری و شکوفایی نبوع و استعدادش شد . کم کم به شیوه تقلید از آن دو نمونه بارز شعر و ادب پارسی غزل سرایی کرد و چون توانایی بالایی داشت به تدریج غزل سرایی ماهر شد.

البته کار وی را نمی توان تقلید صرف نامید ، زیرا که اولاً در هنر او شکی نیست ، ثانیاً این کار ، در عصری که نهضت بازگشت ادبی رخ داده بود ، امری بدیهی بود و ثالثاً برای او چاره ای جز تقلید و تکرار نبود که در مورد آن بحث خواهیم کرد.

در هر صورت به عقیده ی ما فروغی اگر جز این هم بود ، باز شاعری توانا و قدرتمند در زمان خودش بود و این مطلب از اشعارش هویدا است.

گفتیم که دوست علی خان معیر الممالک پسر عموی فروغی بود . او نیز همانند عموی خود در دربار فتحعلی شاه مشغول بود . به همین دلیل وسیله ای شد و عموزاده اش را برای خدمت و مداحی شاه به دربار معرفی کرد در آن زمان میرزا عباس دیگر غزل سرایی ماهر شده بود و برای خود تخلص مسکین را می پسندید. مسکین غزلی را در مدح شاه به سمع رسانید و خاطر او را جلب کرد به فرمان شاه ، فروغی برای خدمت نزد حسنعلی میرزا، به خراسان رفت . حسنعلی میرزا، معروف به شجاع السلطنه ، از شاهزادگان قاجاری ، والی خراسان بود در